

ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА ДОШКІЛЬНИКА У
НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ О.В. ЗАПОРОЖЦЯ

Харченко Н.А., Чорна Т.О. Формування емоційного середовища дошкільника у науковій спадщині О.В. Запорожця. Дана стаття присвячена актуальним питанням формування емоційного середовища дитини дошкільного віку, які детально проаналізовані О.В. Запорожцем. Емоційно розвиваюче середовище – це сукупність загальних і специфічних педагогічних умов, що забезпечують емоційну підтримку і стабілізацію емоційно комфортної атмосфери в групі, що створюють відповідний емоційний настрій, різноманітно активізують розвиток емоційної сфери дітей і сприяють оволодінню навичками емоційної регуляції. В статті констатується, що успішний розвиток емоцій дитини раннього віку є базисом самореалізації її як особистості. Визначено, що створення відповідних педагогічних умов в дошкільному навчальному закладі має сприяти оптимізації емоційного розвитку дітей раннього віку.

Ключові слова: дошкільний вік, О.В. Запорожець, емоції, почуття, емоційне середовище, гра.

Харченко Н.А., Чорна Т.А. Формирование эмоциональной среды дошкольника в научном наследии А.В. Запорожца. Данная статья посвящена актуальным вопросам формирования эмоциональной среды ребенка дошкольного возраста, которые подробно проанализированы А.В. Запорожцем. Эмоционально развивающая среда – это совокупность общих и специфических педагогических условий, обеспечивающих эмоциональную поддержку и стабилизацию эмоционально комфортной атмосферы в группе, создающих соответствующий эмоциональный настрой, разнообразно активизирующих развитие эмоциональной сферы детей и способствующих овладению навыками эмоциональной регуляции. В статье констатируется, что развитие эмоций ребенка раннего возраста является базисом самореализации

его как личности. Определено, что создание соответствующих педагогических условий в детском саду должно способствовать оптимизации эмоционального развития детей раннего возраста.

Ключевые слова: дошкольный возраст, А.В. Запорожец, эмоции, чувства, эмоциональная среда, игра.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Вченими доведено, що найбільш сприятливим періодом для розвитку емоційної сфери дитини є дошкільний вік. Проте в сучасній дошкільній освіті довгий час існувала проблема переваги раціонально-логічного аспекту пізнання над чуттєво-емоційним. Як зазначали Л.Виготський і О.Запорожець, лише узгоджене функціонування емоційної та інтелектуальної сфери в тісній єдності може забезпечити успішність будь-яких форм діяльності особистості. Розумовий розвиток тісно пов'язаний з емоційною сферою дитини, світом її почуттів та переживань. Відомі фахівці дитячої психології І.Бех, О.Запорожець, Я.Неверович вказують, що знання і уявлення про норми поведінки, доповнені емоційним ставленням до них, перетворюються у переконання і стають внутрішніми спонуканнями до діяльності і поведінки.

Входження у соціум супроводжується різноманітними переживаннями дитини – виявляє інтерес, подив, радість, горе, гнів, страх, сором, антипатію, хвилювання тощо, відповідно відбувається формування емоційного середовища, в якому розвивається особистість дитини дошкільного віку. У період дошкільного дитинства провідним соціальним інститутом, що має забезпечити різнобічний розвиток дитини є дошкільний навчальний заклад. Його гармонійна взаємодія з родиною є запорукою щасливого буття дитини у дошкільні роки, отримання нею, насамперед, духовних здібностей, як домінуючих у складній системі життєтворчості особистості. В умовах сімейного та суспільного виховання важливо створити такий розвиваючий простір, який допоможе, у повній мірі, розкрити природні можливості дитини.

Актуальним у зв'язку з цим стає збагачення емоційного освітнього простору дошкільника, як у навчальному закладі, так і у контексті родини. Одним із найвідоміших вчених, який зробив значний внесок у дослідження емоційної сфери дитини, зокрема середовища її емоційного становлення є О.В. Запорожець.

Останні дослідження і публікації, виділення невирішених питань загальної проблеми, якій присвячується стаття. У сучасній психологічній науці довільність емоційної регуляції розглядається як внутрішня регулятивна діяльність особистості, що забезпечує самоконтроль її поведінки. У зарубіжній психологічній науці теоретичним підґрунтям досліджуваної проблеми є наукові розробки таких вчених як Р. Ахмад, К. Ізард, П. Петте, Ж. Піаже, О. Сталлер, А. Холмес та ін. Так, К. Ізард довів, що фундаментальні принципи поведінки людини залежать від емоцій, які організовують та контролюють сприймання, мислення й дії людини. П. Екман розглядав розвиток довільності емоцій як один з механізмів регуляції соціальної поведінки [4]. За О. Сталлер та П. Петте емоції проявляються та диференціюються під впливом суб'єктивної оцінки особистістю іншої людини чи проблемної ситуації, що вимагає розвитку її регулятивних процесів.

Очевидно, що найважливішим для дитини чинником, що впливає на її емоційний стан, є навколишнє середовище. Як правило, під середовищем розвитку в дошкільному навчальному закладі розуміється організація простору і використання обладнання та іншого оснащення з метою безпеки, психологічного благополуччя дитини, її розвитку.

«Середовище» поняття на сьогоднішній день міждисциплінарне. Педагогічний погляд на «середовище» має деякі уточнення. Педагогічна наука підтверджує, що в процесі становлення, формування та розвитку особистості визначальну роль відіграють біологічний і соціальний (середовищний) фактори. Згідно із педагогічним підходом, середовище, спадковість, виховання - це чинники розвитку особистості. Коли говорять про вплив середовища, то вживають поняття «умова» [4]. Емоційно розвиваюче

середовище – це сукупність загальних і специфічних педагогічних умов, що забезпечують емоційну підтримку і стабілізацію емоційно комфортної атмосфери в групі, що створюють відповідний емоційний настрій, різноманітно активізують розвиток емоційної сфери дітей і сприяють оволодінню навичками емоційної регуляції. При цьому під педагогічними умовами розуміється сукупність заходів, що оптимізують емоційний розвиток дітей, відповідаючи сензитивним потребам вікового розвитку в період раннього дитинства. Як було зазначено вище, успішний розвиток емоцій дитини раннього віку є базисом самореалізації її як особистості. Отже, створення відповідних педагогічних умов в дошкільному навчальному закладі має сприяти оптимізації емоційного розвитку дітей раннього віку. Такі педагоги, як І.П. Підласий, В.Д. Семенов, В. А. Сластенін, І.Ф. Харламов і ін. визначили ті принципи, відповідно до яких педагогічні умови розглядаються як такі, що оптимізують емоційний розвиток дітей.

1. Врахування психологічних особливостей та сензитивних періодів у розвитку особистості.

2. Особистісно-діяльнісний підхід.

3. Ампліфікація (розширення) дитячого розвитку з опорою на вітагенний досвід особистості як умова самоактуалізації, реалізації свого Я в тій чи іншій формі діяльності і спілкування.

4. Усвідомлення єдності емоційного, когнітивного і соціального розвитку.

5. Антропологічний підхід як системне використання даних всіх наук про людину і їх врахування при побудові розвиваючого середовища [2].

Організовуючи емоційне середовище дошкільного навчального закладу, необхідно, щоб вже на рівні установки вихователі та методисти ДНЗ були зорієнтовані на створення не стільки предметно-розвиваючого, скільки емоційно-розвиваючого середовища, тобто такого, що сприяє різнобічному і повноцінному розвитку емоційно-чуттєвої сфери дитини раннього віку як умови її подальшого успішного і гармонійного розвитку. Для виконання

такого завдання необхідно визначити умови (або компоненти середовища), що впливають на емоційну атмосферу дитячого садка. До них, на нашу думку, відносяться: професійна установка педагога на організацію емоційно-розвиваючого середовища в групі ДНЗ – емоційно підтримуючий компонент середовища; зовнішня обстановка (колірне рішення, зручність меблів тощо) – емоційно організаційний компонент середовища; режимні моменти, що визначають процес перебування дитини в групі дитячого саду - емоційно-стабілізуючий компонент середовища; різноманітність зайнятості дітей - ігри, заняття, сюрпризні моменти - емоційно-активізуючий компонент середовища ДНЗ; і нарешті, умова, яке не передбачено нормами організації навчально-виховного процесу ДНЗ, проте рекомендовано психологами та медиками - проведення психогімнастичних вправ з дітьми, або емоційно-тренувальний компонент середовища.

Формулювання цілей і постановка завдань статті. Метою даної статті є визначення впливу наукової спадщини О.В. Запорожця на формування емоційного середовища дошкільників, а основними завданнями статті є окреслення ролі О.В. Запорожця у психологічній науці і, віковій психології зокрема.

Виклад методики і результатів досліджень. Видатний вітчизняний психолог О. В. Запорожець (1905-1981) зробив суттєвий внесок в розробку цілого ряду проблем психології: генезису психіки, розвитку і структури мислення, руху, сприйняття, емоцій і ін. Його роботи справили величезний вплив на загальну, вікову, педагогічну і медичну психологію. Однак сам О. В. Запорожець завжди надавав першорядне значення саме дитячій психології – проблемі розвитку психічних процесів і особистості дитини. Багато психологічних проблем розроблялися ним не ізольовано, а в постійному творчому діалозі з багаторічними колегами О. М. Леонтьєвим, П. Я. Гальперіним, Д. Б. Ельконіним та іншими, тому деякі їх теоретичні положення часто перегукувалися, а іноді концепція одного з авторів підхоплювалася і розвивалася іншим, а потім уточнювалася і доповнювалася першим [2].

Основні напрямки досліджень О.В. Запорожця в області дитячої психології були пов'язані з розробкою проблем онтогенезу дитячих мислення і сприйняття, розвитку рухів, формування соціальних емоцій. Книг, присвячених проблемі провідної діяльності дошкільника - гри, зовсім небагато. Найбільш відомою є глава «Особливості різних видів дитячої діяльності і їх роль в психічному розвитку дитини» з роботи «Основні проблеми онтогенезу психіки», що склала перший розділ збірки «Актуальні проблеми вікової психології» і увійшла в перший том «Вибраних психологічних праць». Основна частина цієї глави, присвячена ігровій діяльності, вперше побачила світ в 1965 році на сторінках журналу «Дошкільне виховання». Дві інші роботи представляють собою статті, опубліковані в збірниках наукових праць з проблеми гри, одна з яких до видання збірника також була надрукована в журналі «Дошкільне виховання» в 1964 році. У той же час в цих невеликих за обсягом роботах настільки глибоко і точно позначені основні проблеми розвитку і педагогічної підтримки ігрової діяльності дошкільника, охарактеризовано її неминуще значення для загального розвитку дитини, що ці роботи не втрачають своєї актуальності і понині [2].

Вирішуючи одну з кардинальних проблем психології розвитку - проблему співвідношення біологічного і соціального, О.В. Запорожець не обмежується визначенням тієї специфічної ролі, яку відіграють у процесі розвитку органічні особливості дитини і умови її життя в суспільстві. Він прагне виявити складний і знову-таки діалектичний їх взаємозв'язок. Наполягаючи на тому, що психіка дитини розвивається цілком за рахунок «соціального наслідування», О.В. Запорожець разом з тим далекий від повного заперечення значення біологічного аспекту. Дозрівання нервової системи, мозку дитини на кожному віковому етапі створює свої неповторні умови для засвоєння соціального досвіду, і саме дозрівання дитини до певної межі залежить від умов її життя і виховання, що визначають інтенсивність функціонування певних мозкових структур [1].

На противагу думці багатьох зарубіжних спеціалістів він доводить: дитина дошкільного віку спроможна розумно і послідовно розмірковувати, робити висновки, якщо спиратиметься на достатній досвід дій з предметами. Вчений стверджує, що мова, хоч і відіграє надзвичайно важливу роль у розумовому розвитку дитини, між тим не є провідною причиною розвитку; більш того: розвиток мови залежить від вирішення дитиною практичних завдань, оволодіння нею під керівництвом дорослих способами застосування предметів [1]. Процес психічного розвитку дитини містить широке коло психологічних властивостей і здібностей, які необхідно враховувати під час побудови навчання і виховання. Головним є те, що розвиток кожної дитини йде своїм особливим шляхом, в якому загальні закономірності виявляються в індивідуальній формі [3].

Стан емоційного розвитку визнається одним з центральних факторів адаптації та соціалізації дітей, особливо дошкільників, і, як справедливо зазначає О. Запорожець, емоційний розвиток дошкільника є однією із важливих умов його виховання, що підкреслює важливість емоційного переживання дошкільника при взаємодії з соціумом для його особистісного становлення. Формування значної частини емоційного досвіду дитини, зокрема динаміки експресивних дій, адекватності емоційного реагування, розвитку емпатії, саморегуляції, а також виразності особистісних особливостей загальної емоційності, тривожності, сензитивності, фрустрованості відбуваються у дошкільному періоді переважно під впливом взаємодії з дорослими та у процесі ігрової діяльності [3].

Слідом за своїм учителем Л. С. Виготським, О. В. Запорожець визнавав, що специфічно людські психічні якості, такі як мислення, уява, воля, соціальні та моральні почуття не можуть виникнути ні з процесу біологічного дозрівання, ні з індивідуального досвіду дитини [2]. Вони формуються із соціального досвіду, втіленого в продуктах матеріальної і духовної культури, який засвоюється дитиною протягом усього дитинства. О.В. Запорожець підкреслював, що соціальне середовище - це не просто необхідна зовнішня

умова (поряд з повітрям, теплом), а справжнє джерело розвитку, оскільки саме в ньому «записана» програма того, які психічні здібності повинні у дитини виникнути, і задані конкретні засоби для «перекладу» цих здібностей з фіксованою соціальною форми в процесуальну індивідуальну. У цьому сенсі середовище є дієвим носієм змісту людської психіки.

Визнання провідної ролі гри в розвитку дитини дошкільного віку призвело до активного використання її в педагогічному процесі дошкільних установ. При цьому нерідко гра фактично виступала як спосіб, як педагогічний прийом, однак перевага віддавалася дидактичним іграм. Не заперечуючи цінності дидактичних ігор, О.В. Запорожець особливо підкреслював, що найпотужніший розвивальний потенціал гри дошкільника реалізується лише при її переході у форму дитячої самодіяльності. І тут динаміка розвитку ігрової діяльності проявляє себе найбільш яскраво. Що ж стосується подальшого розвитку ігрової діяльності, то особливу увагу О.В. Запорожець звертає увагу на те, що гра є навчанням розігруванню більш складних сюжетів, пропонованих вихователем у відомій послідовності. Тут необхідна зміна методів керівництва грою, яка дозволить повною мірою реалізувати розвиваючі можливості творчої самодіяльної дитячої гри [3].

Одним з основних і вихідних новоутворень гри О. В. Запорожець вважав здатність виходу дитини за межі безпосереднього оточення і орієнтування на більш широкий і менш наочний соціальний контекст. Це досягається завдяки тому, що в грі в наочно-дієвої формі, тобто на єдиному доступному їй для засвоєння мовою, здійснюється моделювання цих різноманітних сторін дійсності з використанням предметних замінників і зовнішніх дій з ними. В цьому проявляється загальний закон психічного розвитку: нове, невідоме повинно бути представлено дитині і освоєно нею в матеріалізованій формі, що представляє переклад віддалених явищ на мову доступних для дитини безпосередніх ситуацій і дій. Набута таким чином здатність дитини до звільнення від свого Я, від оточення і переключення на щось інше, що виходить за вузьке коло її відносин, є основним джерелом

подальших новоутворень і лежить в основі розвитку особистості в дошкільному віці [1]. О. В. Запорожець підкреслював, що ігрова діяльність не винаходиться дитиною, а задається йому дорослим, дорослий вчить її грати, передає їй суспільно сформовані способи ігрових дій. Опановуючи техніку різних ігор за законами, характерним для засвоєння предметних маніпуляцій, які є провідними у віці від 1 до 3 років, дитина в спільній з однолітками діяльності узагальнює ці способи і переносить на інші ситуації. Тим самим гра набуває саморух, стає формою власної творчості дитини і саме в цій своїй якості і створює розвиваючі ефекти [4].

Однак для детермінації соціальної діяльності оволодіння моральними якостями та соціальними мотивами часто недостатньо. Ще повинен бути сформований механізм емоційної корекції такої діяльності, що надає їй стійкості. Цей механізм найбільш виразно виявляється в ситуації, коли дитина, керуючись соціальним мотивом, активно включається в діяльність, але з часом кидає доручену справу і з захопленням починає гратися та з великим небажанням, після зауважень дорослих повертається до виконання поставленого перед нею завдання. Одним з основних і вихідних новоутворень гри О. Запорожець вважав здатність виходу дитини за межі безпосереднього оточення і орієнтування на більш широкий і менш наочний соціальний контекст. Це досягається завдяки тому, що в грі у наочно-дієвій формі здійснюється моделювання цих різноманітних сторін дійсності з використанням предметних заміників і зовнішніх дій з ними [2]. Водночас емоційна регуляція досягається виникненням негативних переживань, викликаних невідповідністю реальної поведінки бажаній, що ще раз підкреслює актуальність формування емоційної сфери дошкільників у відповідному емоційному середовищі як запоруки їх готовності до шкільного навчання та мотивованої суспільним змістом діяльності.

Висновки і подальші перспективи досліджень. У працях видатного вченого О.В. Запорожця імпліцитно міститься цілісна концепція розвитку особистості дитини-дошкільника. Хоча в чіткому вигляді вона ніде не описана

в його роботах, окремі положення її знаходяться в різних за змістом статтях і книгах, написаних у різний час: від 30-х до 80-х років ХХ століття, проте вона має всі ознаки наукової концепції: в ній розроблені уявлення про джерела і передумови розвитку, окреслено уявлення про структуру особистості, вказано і проаналізовано психологічні механізми розвитку особистості, розглянуто основні шляхи такого розвитку (гра, продуктивна діяльність і художнє сприйняття), розроблено конкретні психолого-педагогічні прийоми впливу на цей процес і накопичено значну кількість експериментальних даних. Центральна ідея про роль емоційного середовища дитини в розвитку її особистості вводить цю концепцію в єдину теоретичну систему О. В. Запорожця, ставить її в один ряд і пов'язує з досить добре описаними ним самим концепціями мислення, руху, сприйняття та емоцій.

Список використаних джерел

1. Запорожец А. В. Особливості розвитку процесу сприймання / А.В. Запорожец. – Наукові записки ХДП І Харків. – 1941. – Т. І. – С. 181-191.
2. Запорожец А. В. Педагогические и психологические проблемы всестороннего развития и подготовки к школе старших дошкольников / А.В. Запорожец // Дошкольное воспитание. – 1972. – Т. 4. – С. 37-42.
3. Запорожец А. В. Психология восприятия сказки ребенком-дошкольником / А.В. Запорожец // Дошкольное воспитание. – 1948. – № 9. – С. 34-41.
4. Эванс Д. Эмоции. Очень краткое введение / Д. Эванс. – М.: Астрель; АСТ, 2008. – 300 с.

References

1. Zaporozhcz, A. V. (1941) *Osobly`vosti rozvy`tku procesu spry`jmany`ya* [The peculiarities of the development of the perception process]. *Naykovi zapu`sky` XDP I Xarkiv* [Scientific notes of the CDP of the first Kharkiv], no.1, pp. 81–191 (in Ukrainian)
2. Zaporozhcz, A. V. (1972) *Pedagogicheskie i psihologicheskie problemy vsestoronnego razvitiya i podgotovki k shkole starshih doshkol'nikov* [Pedagogical and psychological problems of comprehensive development and preparation for

school of senior preschoolers]. *Doshkol'noe vospitanie* [Preschool education], no. 4, pp. 37–42 (in Russian)

3. Zaporozhec, A. V. (1948) *Psihologiya vospriyatiya skazki rebenkom-doshkol'nikom* [Psychology of perception of a fairy tale by a preschool child]. *Doshkol'noe vospitanie* [Preschool education], no.9, pp. 34–41 (in Russian)

4. Evans, D. (2008) *Emocii. Ochen' kratkoe vvedenie* [Emotions. A very brief introduction]. M. 300 p. (in Russian)

Kharchenko N.A., Chornaya T.O. Formation of the emotional environment of a preschooler in the scientific heritage of O.V. Zaporozhets. This article is devoted to the actual issues of forming the emotional environment of a child of preschool age, which are analyzed in detail O.V. Zaporozhets The emotionally developing environment is a set of general and specific pedagogical conditions that provide emotional support and the stabilization of an emotionally comfortable atmosphere in the group that create the appropriate emotional mood, diversify the development of the emotional sphere of children and promote the mastery of emotional regulation skills. The article states that the successful development of emotions of a child of an early age is the basis for self-realization of her as a person. It is determined that the creation of appropriate pedagogical conditions in preschool educational institutions should contribute to the optimization of the emotional development of young children.

Keywords: preschool age, O.V. Zaporozhets, emotions, feelings, emotional environment, game.